

A *que* (francia, spanyol stb. *que*, olasz *che*) alárendelő kötőszó etimológiája

HERMAN JÓZSEF

A rövidített címmel idézett munkák jegyzéke¹

Tudományos művek:

- Bonnet = *M. Bonnet*, Le latin de Grégoire de Tours. Paris 1890.
Draeger = *A. Draeger*, Historische Syntax der lateinischen Sprache. I—II. köt. Leipzig 1874—1881.
Grevander = *S. Grevander*, Untersuchungen zur Sprache der Mulomedicina Chironis. Diss. Lund. 1926.
Haag = *O. Haag*, Die Latinität Fredegars. Romanische Forschungen X (Erlangen, 1899) 835—932. —
Jeanjaquet = *J. Jeanjaquet*, Recherches sur l'origine de la conjonction *que* et des formes romanes équivalentes. Paris—Leipzig—Neuchâtel 1894.
Kühner—Stegmann = *R. Kühner*, Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache, II. Satzlehre... neubearbeitet von dr. C. Stegmann. Hannover 1914.
Lerch = *E. Lerch*, Historische französische Syntax, I. köt. Leipzig 1925.
Löfstedt, Beiträge = *E. Löfstedt*, Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität. Diss. Uppsala 1907.
Löfstedt, Kommentar = *E. Löfstedt*, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache. Oxford—Uppsala—Leipzig 1911.
Löfstedt, Studien = *E. Löfstedt*, Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax. Lund 1936.
Meyer-Lübke, Syntax = *W. Meyer-Lübke*, Grammatik der Romanischen Sprachen. Dritter Band: Syntax. Leipzig 1899.
Meyer-Lübke, Hist. Grammatik = *W. Meyer-Lübke*, Historische Grammatik der französischen Sprache. Heidelberg 1913.
Norberg, Beiträge = *D. Norberg*, Beiträge zur Spätlateinischen Syntax. Uppsala 1944.
Norberg, Forschungen = *D. Norberg*, Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters. Uppsala—Leipzig 1943.
Pei = *M. A. Pei*, The Language of the Eight-Century Texts in Northern France. New York 1932.
Rohlf = *G. Rohlf*, Historische Grammatik der Italienischen Sprache und ihrer Mundarten, I—III. köt. Bern 1949—1954.
Rydberg = *G. Rydberg*, Zur Geschichte des französischen *ø* II. 2. Übersicht der Geschichtlichen Entwicklung des *ø* in alt- und neufranzösischer Zeit. Die vorlitterarische Entwicklung der frz. Monosyllaba. Leipzig 1898.
Schmalz—Hofmann = *Stolz—Schmalz*, Lateinische Grammatik (Laut- u. Formenlehre) v. M. Leumann und (Syntax u. Stilistik) v. J. B. Hofmann. München 1926—1928.
Schröder = *B. Schröder*, Romanische Elemente in dem Latein der Leges Alamannorum. Diss. Rostock. Schwerin 1898.
Slijper = *E. Slijper*, De Formularum Andecavensium latinitate disputatio. Amstelodami 1906.

¹ Ezen a helyen azokat a műveket sorolom fel, amelyeket a cikk során többször idézek. A csupán egy ízben idézett munkák bibliográfiai adatait az idézet helyén közlöm. A jegyzékben felsorolt latin szövegekből vett példák helyét a felhasznált szövegkiadásra utaló lapszámmal és az idézet kezdő sorát jelző sorszámmal jelölöm. A jegyzékben fel nem sorolt — általában klasszikus — latin művekből vett példák helyére a szokásos módon (fejezet- és bekezdés-számmal, verses műveknél sorszámmal) utalok; a klasszikus műveknél a szöveget az Association Guillaume Budé-sorozatban megjelent szövegkiadás alapján adom meg, ennek hiányában a Bibliotheca Teubneriana megfelelő kötete alapján.

- Svennung = *J. Svennung*, Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache. Uppsala—Leipzig—Paris—Haag 1935.
 Vielliard = *J. Vielliard*, Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne. Paris 1927.

Szövegek :

- Actus Petri cum Simone = Acta Apostolorum apocrypha post C. Tischendorf denuo edd. R. A. Lipsius et M. Bonnet. I. Lipsiae 1891.
 Acta Andreae et Matthiae = Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos, mit sprachlichem Kommentar herausgegeben von Fr. Blatt. Giessen—Kopenhagen 1930.
 Comp. Luc. = Compositiones ad tingenda musiva, herausgegeben, übersetzt und philologisch erklärt von H. Hedfors. Diss. Uppsala 1932
 Formulae Merovingici et Karolini aevi, ed. K. Zeumer, Hannoverae 1886 (MGH, Legum Sectio V.)
 Az idézett művek közül ebben a kötetben található :
 Form. And.: Formulae Andecavenses, pag. 1—25.
 Form. Senon.: Formulae Senonenses, pag. 182—226.
 Marc. Form.: Marculfi Formulae, pag. 32—112.
 Fredeg. = La compilation dite de „Frédégaire” éd. G. Monod (Etudes critiques sur les sources de l'histoire Mérovingienne, 2e partie). Paris 1885.
 Greg. Turon. = Gregorii Turonensis opera edd. W. Arndt—B. Krusch. Hannoverae. 1885 (MGH, Scriptorum Rerum Merovingicarum tom. I).
 Lex Rom. Cur. = Lex Romana Raetica Curiensis ed. K. Zeumer. Hannoverae 1889, (MGH Legum tom. V. pag. 289—454).
 Liber Pontif. = Libri Pontificalis pars prior. Ed. Th. Mommsen. Berolini 1898 (MGH Gestorum Pontificum Romanorum vol. I)
 MGH = Monumenta Germaniae Historica
 Mulom. Chir. = Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis, ed. E. Oder. Bibliotheca Teubneriana. Lipsiae 1901.
 Peregr. = S. Silviae [vel potius Aetheriae] peregrinatio ad loca sancta, ed P. Geyer (Itinera Hierosolymitana saeculi IV—VIII. Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum, vol. XXXIX).

A neolatin nyelvek *que* kötőszavának etimológiája máig is vitatott kérdés. Igaz, hogy amióta Meyer-Lübke némi habozás és erős fenntartások után (Meyer-Lübke, *Syntax* 609) etimológiai szótárában Rydberg elméletét fogadta el, amely szerint a *que* kötőszó a latin *quia* származéka (l. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1935, N° 6954), az etimológiai szótárak meglehetősen egyöntetűséggel — és most már fenntartások nélkül — a *quia*-etimológiát tüntetik fel; az ettől eltérő elméletek hívei azonban távolról sem mondtak le álláspontjukról: Lerch (i. m. 140 kk.) újabb érvekkel a régi *quid*-elméletet újítja fel s Rohlf (i. m. III. köt. 74—75) már teljes magátólértetődőséggel, ellenérvek említése nélkül foglal állást a *quid* alakból való származtatás mellett; Pei viszont a *quod*-etimológiát tartja helyesnek (i. m. 293) — s a példák sorát tovább folytathatnók.

A felvetett kérdés közelebbi vizsgálatát ezek szerint már az a körülmény is indokolja, hogy egyöntetűen elfogadott megoldás mindeddig nem alakult ki s a modern szerzők rendszerint bizonyítás nélkül teszik magukévá a múlt század végén alkotott etimológiai hipotézisek egyikét vagy másikat; a problémát azonban különösen érdekessé teszi két további körülmény is: egyrészt az, hogy a *que* kötőszó a mondatalkotásban kivételesen fontos szerepet játszó nyelvtani elem, másrészt pedig az, hogy története feltehetően szorosan összefonódik a vonatkozó névmások történetével. Ennek következtében a kutatásnak itt át kell lépnie a szótörténeti kutatás szokásos kereteit és ki kell egészülnie olyan vizsgálódásokkal, amelyek már a történeti mondattan és a történeti

alaktan körébe vágnak; a *que* kötőszó etimológiájának kérdése így azután számos egyéb, a nyelvi rendszer történetének más lényeges területeire vonatkozó kérdést idéz fel.

Az a megoldás, amelyet a továbbiakban igyekszem kifejteni, nem jöhetett volna létre az eddigi megoldási kísérletek nélkül; éppen ezért szükséges, hogy behatóan ismertessem az eddigi etimológiai hipotéziseket, annál is inkább, mivel több, a tárgyalt kérdés szempontjából fontos munka nálunk kevésbé ismert vagy nehezen hozzáférhető kiadványokban látott napvilágot.

I.

A *que* kötőszó első előfordulásai

A Meroving-kori és korai Karoling-kori latin szövegekben előfordul egy kötőszó-szerepet betöltő *que* alak,² leginkább olyan esetekben, amelyekben egyébként az illető szövegek *quod* kötőszót (vagy *eo quod* szerkezetet) használnak. A példák legnagyobb részét már előttem idézték (Jeanjaquet 60 kk. és Rydberg 370 kk.).

Viszonylag sok példa található az ún. *Formulae Senonenses*-ben; legfőképpen észlelést, felismerést, kijelentést jelentő igék és kifejezések után vezet be a *que* kötőszó alanyi ill. tárgyi mellékmondatot; így *Form. Senon.* 195₂₇: *Omnibus non habetur incognitum, que ego . . . solidos tantos . . . in manu tua tibi praestiti.* Uo. 204₂₈: *Omnibus non habetur incognitum . . . que tu cotidie . . . mihi deservire non cessas.* Ebben a korban bátran pusztá írásvariánsnak tekinthetők *que* helyett a *quem* és a *quae* alakok, úgyhogy ide vonhatók a *Formulae Senonenses* következő helyei is: 206₃₈: *omnibus non habetur incognitum quem mihi gravis oegritudo domat.* 195₃: *unde me ille ante vir magnifico illo . . . malavit, quae ego herbas maleficias temporasse vel bibere ei dedisse.*

Hasonló jellegű mellékmondatokat egyébként ugyanebben a szövegben *quod*, ill. *eo quod* vezet be, így pl. *Form. Senon.* 204₆: *non est incognitum . . . quod ego in ancilla mea nomen illa tibi generavi.* 205₃₉: *Homo alicus nomen ille nobis dixit, eo quod casa sua vel strumenta sua cartarum . . . ab igne ibidem cremassent.*

A *Formulae Senonenses*-ben *que* előfordul *taliter* utalószóhoz kapcsolódva is, nyilvánvalóan a következményes *ut* kötőszót helyettesítő *quod* használatával párhuzamosan:³ 197₁₃: *Agite taliter, que nos per vos bona habemus fiducia.* 206₃₄: *Agite taliter, quem ego . . . mereamur videre.*

A *Formulae Marculfi* egy helyén található *que* a *quod* kötőszó vulgáris, célhatározó értelemárnyalatú használatára emlékeztet:⁴ *Marc. Form.* 47₅: *deposcuntur generali precii . . . que proficiat constanter ecclesiae regimini populari.*

Tanulságos és eddig tudtommal nem idézett helyek *Lex. Rom. Cur.* 338₁₂: *iudices consilium inter se habere debent quod (quem cod. B, saec. IX) ad ipsos*

² A legkorábbi szöveg, amelyben kötőszó-szerepet betöltő *que* alak található, tudtommal az ún. *Formulae Andecavenses*. Ennek keletkezési idejére vonatkozóan teljes biztonsággal csak annyit lehet állítani, hogy 678-ban a három utolsó formula kivételével már egy kódexbe összegyűjtve létezett (*Slipper* 20 kk.). A szöveg feltehetően a VI. század végéről, vagy a VII. század első feléből származik.

³ A *quod consecutum*-ra vonatkozóan l. többek között: *Ljstedi*, Studien 17; *Schmalz—Hofmann* 723; *Svennung* 506.

⁴ A *quod finale*-ra vonatkozóan l. többek között: *Jeanjaquet* 13 kk.; *Meyer-Lübke*, Syntax 640; *Schmalz—Hofmann* 724; *Svennung* 506—507.

infantes tutores mittere debeant. Uo. 368₁₉ : *nisi forsitam probare potuerit, quid ipse dominus . . . contra deum blasphemasset ; quid* itt *ke* ejtést jelöl, éppúgy, mint *quem*. Egyébként a közlést jelölő igék és kifejezések után ebben a szövegben is általában *quod* áll, l. pl. 323₁₄, 328₁₇ stb. stb. A *quod* ~ *que* párhuzamos-ságot bizonyítja az alábbi két mondat is : *Lex. Rom. Cur.* 331₁₈ : *Si donacio sponsalicia aut dotes ante nuptias factas fuerint . . . et forsitam res donata tradita non fuerit, proinde quae gestis ligata non est, non rumpitur.* Ugyanez a szerkezet *quod* kötőszóval is áll : 330₇ : *Feminas si in minore etate se ad maritum iunxerint, sed dote firma non acciperit, proinde quod infra annus est, dotes eius non rumpitur.*

A *Fred. garius*-kompilációban, ahol a *verba sentiendi et dicendi* után szabályszerűen *quod* (néha *eo quod*) áll, szintén előfordul a *que* alak : *Fredeg.* 146₁₃ : *dicens que Neptuno munera daret.*

A *Formulae Andecavenses*-ben egy *posteaque* alak fordul elő (Form. And. 12₁₄ : *ipsa pecora illi excorticassit, posteaque mortas fuerunt*), amely feltehetően nem *postquam* helyett áll, mint ezt Rydberg állítja (i. m. 372), hanem a *quod* kötőszó vulgáris időhatározó használatának megfelelően *post(ea) quod*⁵ helyett. A *post(ea) quod* mellett létezett *ante quod* és *antea quod* is (l. erről Norberg, *Forschungen* 239—240), minden valószínűség szerint ennek tükröződése a *Formulae Collectionis Sancti Dionysii* egyik kéziratában (Lugd. Batav. 114) található *anteque* alak (l. MGH leg. sect. V. 494₃₁), amelyet Rydberg idéz (i. m. 372). Rydberg egyébként ugyanott több olyan példát is felhoz, amelyben *que* összehasonlító *quam* kötőszó helyett áll, a legtöbb példa azonban az egyes művek kézirati hagyományában meglehetősen elszigetelten álló és viszonylag késői írásvariáns ; annyi mindenesetre feltételezhető, hogy a *postea quam* — *postea quod* — *postea que* típusú párhuzamos alakok létezése más esetekben is előkészítette a talajt a *quam* helyett használt *que* számára, annál is inkább, mert, mint látni fogjuk, a vonatkozó névmások területén a *quam* vonatkozó névmást igen korán kiszorította egy *que(m)* alak,⁶ s ez az alakcsere a kötőszók területére is kihathatott.

Az eddigi felhozott példák alapján megállapítható, hogy a *que* kötőszó általában azokban a funkciókban lép fel, amelyekben egyébként az idézett szövegek *quod* kötőszót használnak ; ott, ahol a klasszikus szabályok értelmében más kötőszó — *ut* vagy *quam* — volna várható, a *que* alak szintén a *quod* kötőszó használatának vulgáris kiterjedését követi nyomon. A *que* kötőszó a VII—VIII. század szövegeiben tehát a *quod* kötőszóval egyenértékű, annak szinonimája, alakváltozata.⁷

⁵ Néhány példa *post quod* szerkezetre : *Lex Salica* (ed. H. Geffcken, Leipzig 1898) XXIV. 6—7 : *si quis femina ingenua postquam coeperit habere infantes occiderit . . . Post quod infantes non potuit habere qui eam occiderit . . . Comp. Luc. ε 19 : post quod refrigidaverit, colligitur ipse lapis.* További példákat ad többek között : *Lefstedt*, Beitrage 19 ; *Svennung* 505 ; l. még : *Norberg*, *Forschungen* 240.

⁶ Az erre vonatkozó példákat és adatokat l. alább, 78 l.

⁷ *Rydberg* (i. m. 370—371) egy sor példával azt igyekszik bizonyítani, hogy a *que* kötőszó, valamint a *que* ejtést tükröző egyéb alakok (*quem*, *quae*, *quid*) a *quia* kötőszóval egyenértékűek. Példái azonban nem meggyőzők ; példáinak zömében (Epist. Merow. 26₂₀, 35₁₋₂₁ ; Marc. Form. 71₂₂, Salvianus 114₆, Sedulius 55₁₆₅, Avitus 226₈₉) egy-egy elszigetelt kéziratban *que* áll a többi kézirat *quia* alakjával szemben. Ezekben az esetekben gyakran elírásról, téves rövidítés-feloldásról is lehet szó ; az ilyen elírások lehetőségére mutat az is, hogy maga *Rydberg* fordított eseteket is idéz : egyes helyeken a kéziratok zömében vonatkozó *quae* áll, míg egy-egy kézirat teljesen értelmetlenül *quia*-t ad, pl. *Fredegarius* (MGH-szöveg) 55₁₄ : *Inter cetera portenta, quae (quia) 3a) toto urbe facta sunt.* Egyébként azokban az esetekben, ahol a *que* esetleg nem elírás, ez nem szól

Példáinkból az is kitűnik, hogy a késői vulgáris latin szövegekben található *que* kötőszó funkciói lényegileg már azonosak a későbbi román *que*, *che* kötőszó közismert funkcióival: a vulgáris latin *que* elsősorban tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén fordul elő, időnként ok- vagy célhatározó mondatokban, néha pedig összehasonlító funkcióban is megtalálható, ugyancsak felbukkan olyan összetett kötőszavakban, amelyek a *puisque*, *ainz que* típusú román összetételek nyilvánvaló előzményei. Teljes bizonyossággal állítható, hogy a vulgáris iratokban található *que* lényegileg már azonos a román nyelvek *que*, *che* kötőszavával, annak mintegy ősalakja. Ezekszerint a román *que*, *che* kötőszó etimológiájának kérdése egybeesik a késői vulgáris *que* kötőszó kialakulásának kérdésével; a probléma tehát tulajdonképpen a latin nyelvtörténet síkján oldandó meg.

Mielőtt továbbmennénk, egy kérdést még közelebbről meg kell vizsgálnunk: mennyiben tükrözte a *que* és a *quod* kötőszavak írott nyelvi váltakozása a VII–VIII. századi élő nyelv valóságát? Ami a *que* alakot illeti, a válasz nem kétséges: világos, hogy a *que* bizonyos gyakoriságú — ha nem is rendszeres — behatolása az írott nyelvbe a tradicionális *quod* helyett csak a beszélt nyelv nyomására történhetett. Problematikusabb a *quod* alak viszonya a beszélt nyelvhez. Egy adott nyelvi jelenség megléte vagy akár rendszeres előfordulása a VII–VIII. század vulgáris szövegeiben még egyáltalán nem bizonyítja, hogy az illető jelenség a beszélt nyelvnek is sajátja volt. Elég arra gondolni, hogy ezekben a szövegekben elég gyakori az *ut* kötőszó (l. erről Vielliard 234–235 és Pei 297), többé-kevésbé helyesen használt és írt szintetikus szenvedő alakok sem ritkák, holott a román nyelvek egybehangzó tanuságtétele szerint ezek a nyelvi jelenségek ebben a korban már kihalófélben voltak — ha ugyan nem voltak teljesen ismeretlenek — és a beszélt köznyelv már aligha használta őket. Ugyanígy feltételezhetnők azt is, hogy a VII–VIII. század írásos emlékeiben szereplő *quod* kötőszó pusztán egy beszélt nyelvi *que* (az ejtésben nyilván *ke*) hagyományos írásbeli transzpozíciója volt. Így értékeli a helyzetet Jeanjaquet, aki szerint a *quod* kiszorulása már valószínűleg a VII. század előtt befejezett tény volt (l. Jeanjaquet 63). Véleményünk szerint azonban ez a következtetés elsietett volna, és több ok is van annak a feltételezésére, hogy a beszélt nyelvi *que* kötőszó mellett egy ideig — persze állandóan csökkenő mértékben — létezett a beszélt nyelvben *quod* kötőszó is, jobban mondva a régi *quod* kötőszónak normális hangfejlődésen keresztülment alakja, a Romania legtöbb helyén nyilván egy *ko(d)* típusú alak, labilis és csak magánhangzós szókezdet előtt ejtett szóvégi mássalhangzóval. Mivel további fejtegetéseink szempontjából ennek van egy bizonyos fontossága, röviden ismertetjük azokat a meggondolásokat, amelyek a *que* és *quod* kötőszók egyidejű létezésének feltételezésére indítottak.

a *quod*-párhuzam ellen, hiszen ezekben a szövegekben *quod* causale is előfordul pl. Fredeg. (*Monod*-féle szöveg) 95₁₃: *Gratias tibi ago... quod... video*; Form. Senon. 198₂₉; *sibi congaudeat, quod nostra ad vos deportasset suggestione* stb. Egyébként Rydberg nem veszi figyelembe vagy nem idézi in extenso azokat az eseteket, amelyekben *que* verba sentiendi vel dicendi után áll, holott ezek az esetek egyértelműen a *quod* ~ *que* párhuzam mellett bizonyítanak, (*quia* ebben a helyzetben a késői vulgáris szövegekben szinte ismeretlen, l. alább, 75 k.), emellett a hagyományozás szempontjából is megbízhatóbbak, mint Rydberg többi példája. Rydberg további példái közül két esetben a *quem* alak általános értékű relatívum, nem pedig kötőszó (Form. Senon. Add. 221₃₇, 222₁₂). Egy olyan példája van, amelyben a *que* használata valóban inkább *quia* használatára emlékeztet és amely a hagyományozás szempontjából is egyértelmű: *Formulae Bituricensis* 176₆: *Queso vos... uti mihi codicis publicae paterae praecipiat, que abeo, que testorum alegatione cupio roborare.*

1. Mint erre az alábbiakban még részletesebben kitérünk, a Romania legnagyobb részén a *que* kötőszó nem fejlődhetett fonetikai úton a *quod* alakból; *que* tehát nem *quod* fokozatos átalakulásának terméke, hanem egy olyan alak, amely a tőle etimológiailag független, régebbi *quod*-ot kiszorította, amely tehát — más szavakkal — egy ideig szükségszerűen együtt létezett a *quod* alakkal. Mivel pedig a *que* kötőszó megjelenése a beszélt nyelvben nemigen lehetett korábbi a VI. század végénél, teljesen valószínűtlen, hogy a VII. századra a *quod* kötőszót mindenütt és teljesen kiszorította volna.

2. A Romania több területén találkozunk olyan kötőszavakkal, amelyek valószínűleg közvetlenül a *quod* származékai. Ide tartozik a Carta Capuana *co* alakja (így Rajna, Romania XX. 390 k., újabban Rohlf III. köt. 75, másképp Jeanjaquet 34 kk.). Rohlf (III. köt. 77.) szerint *quod*-ra vezethető vissza a Terra d'Otrantóban ma is használatos *cu* kötőszó; végül a rumén *că* szinte bizonyosan a *quod* származéka. A *quod* kötőszó ilyen jellegű nyomainak fennmaradását csak azzal magyarázhatjuk, hogy a *quod* „életerejé” általában nagyobb volt, mint ahogyan azt Jeanjaquet hiszi és egyes területeken a legkésőbbi időkig használatos maradt.

3. A *quod* kötőszó a legvulgárisabb VII–VIII. századi szövegekben is sokszoros számbeli túlsúlyban van a szövegek egészét tekintve sporadikusan megjelenő *que* alakkal szemben. Bár ez a körülmény többféleképpen is interpretálható, a legvalószínűbbnek mégis azt tartjuk, hogy a *quod* túlsúlyát az írott nyelvben — egy bizonyos fokig legalábbis — beszélt nyelvi használata támasztotta alá.

II.

A *que* kötőszó eredetére vonatkozó eddigi elméletek

A *que* kötőszó etimológiájának az alaki fejlődés megvilágítása és a kötőszó-funkció kialakulásának magyarázata terén egyaránt kielégítőnek kell lennie. Az eddigi elméletek ennek a kettős követelménynek nem feleltek meg teljes mértékben, ugyanakkor azonban valamennyi eddigi elméletnek vannak olyan pozitív vagy negatív tanulságai, amelyek a további kutatás szempontjából fontosak.

1. Egyesek a *que* kötőszót a *quod* kötőszó származékának tekintik, így többek között Hartel (Archiv f. lat. Lexikogr. III. köt. 54), a jelentősebb romanisták közül Körting (*Lateinisch-romanisches Wörterbuch*, Paderborn, 1907, N° 7685). Még ha el is fogadjuk Meyer-Lübke állítását (*Hist. Grammatik* 46), amely szerint a *que* kötőszó hangsúlytalan s így fejlődésére a hangsúlytalan magánhangzók fejlődési törvényei az irányadók, akkor is világos, hogy a *quod* > *que* származtatás fonetikai szempontból legfeljebb a franciában volna tartható. Meg kell jegyezni azonban, hogy a kötőszó a mondat szerkezetétől, saját mondatfonetikai helyétől függően igen gyakran viselhetett mellékhangsúlynak megfelelő nyomatékot, a mellékhangsúlyos *o* pedig (egyes disszimilációs változásokat kivéve, amelyek itt nem jönnek számításba) még a franciában sem ad *e-t*.⁸ A *quod* és a *que* funkciói közötti egyezés az etimológiát önmagában nem teszi elfogadhatóvá, sőt, az a körülmény, hogy a román — és későbbi vulgárlatin — *que* funkciói egyeznek a *quod* funkcióival, a problémát az alaki kapcsolat nyilvánvaló hiányára való tekintettel még bonyolultabbá teszi.

⁸ Nagyjából ugyanezeket a fonetikai megfontolásokat felhossa Jeanjaquet 27–28.

2. A *que* eredetére vonatkozó elméletek közül a legelterjedtebb az, amely a *quid* névmásban látja a *que* kötőszó etimonját. Ezt a hipotézist — bár óvatos formában — már Diez felvetette (*Grammatik der Romanisch n Sprachen*. Bonn 1872, III. köt. 322). Diez szerint — aki a Serments de Strasbourg *quid* alakjára, az olasz *ched* és a provençal *quez* alakváltozatokra is utal — a *quid* előbb általános értékű — tehát genus nélküli és ragozhatatlan — vonatkozó névmássá, majd kötőszóvá lett volna. Ezt az elméletet többen magukévá tették, így Brunot, G. Paris és mások, s az újabb irodalomban ismét kifejtette Lerch (i. m. 140).

A levezetés valamennyi itt számításba jövő román nyelv szempontjából fonetikailag kifogástalan; az elmélet azonban ennek ellenére nem kielégítő, mert nem számol azzal a tényleges képpel, amely a vulgáris latin szövegekből kibontakozik.

A Diez-féle elmélet első logikai lépése az a feltételezés, hogy a *quid* kérdőnévmás általános értékű vonatkozó névmássá vált. Ha ez igaz volna, a késői vulgáris latin szövegekben, amelyek számtalan esetben „tévesztik össze” egymás között a vonatkozó névmás különböző alakjait, azt kellene tapasztalnunk, hogy az összetévesztések során a *quid* alak tért nyer más névmások rovására. Erről azonban nincs szó. Már Jeanjaquet utal arra, hogy *quid* ilyen jellegű használata viszonylag roppant ritka (i. m. 42). A magunk részéről néhány szám-szerű adatot hozhatunk fel ennek az ellenérvnek az alátámasztására. A *Formulae Andecav nses*-ben 3 ízben áll *quid* más, szabályszerűen várható alak helyett (4₇, 6₃, 15₈), ezzel szemben *quem* több, mint harminc esetben szorít ki más alakot (4₁₁, 4₁₄, 4₁₅, 4₁₈, 4₁₉ stb. stb.). A *Formulae Senoneses*-ben (ha nem számítjuk az ún. (*Formulae Senon nses recentiores*-t) *quem* 12 esetben áll más alak helyett (185₃₅, 188₁₄, 188₂₄, 191₁ stb.), *quod* 10 esetben (194₂₄, 197₄, 201₆, 201₈ stb.), míg *quid* csupán 4 esetben (192₅, 194₉, 195₄, 195₆); az is figyelemre méltó, hogy ebben a szövegben a más alakot helyettesítő *quid* minden esetben *per quid* szerkezetben áll; a *quid* alakot tehát ez a szöveg speciális helyzetben álló, hangsúlyos vonatkozó névmás helyett használja, és távolról sem általában az egyéb vonatkozó névmások helyett. A *Fredogarius*-kompilációban Haag szerint (i. m. 885) *qui* 8, *quem* 13, *quod* 14 esetben fordul elő a relatívum szabályszerűen várható egyéb alakjai helyett, *quid* egyetlen egyszer sem. A *Leges Alamannorum*-ból Schröder (i. m. 33—35) 26 példát idéz a *quod* használatára más relatívumok helyett, de csak 1 példát a *quid*-ére. A döntő jelentőségű preromán évszázadokból származó vulgáris szövegek tehát távolról sem bizonyítanak emellett, hogy éppen *quid* vált volna általános értékű relatívummá.

Még kevésbé támasztható alá adatokkal az az elképzelés, amely szerint a feltételezett általános értékű *quid* a *quod*-ot helyettesítő kötőszóvá vált volna. Diez a fent idézett helyen másodkézből idézi a *Lex Salica* egy mondatát (*si quis alicui imputaverit, quid perjurasset*). Évtizedekkel később Lerch (i. m. 147) ugyancsak ezt az egyetlen latin példát idézi, holott Jeanjaquet (i. m. 54) már időközben bebizonyította, hogy ez az adat — éppúgy, mint a *Lex Salica*-ból idézett többi példa — nem tekinthető biztosnak: ezek a példák egy viszonylag késői, kevésbé mérvadó kéziratból származnak (Bibl. Nat. fonds lat. 4627, X. század), nyilvánvalóan nem tükrözik az eredeti szöveget s bennük a *quid* pusztán a már régen kialakult *que* hiperurbanisztikus átírását szolgálja; emellett az is kétséges, hogy a kéziratban található rövidítést valóban *quid*-del kell-e feloldani.

Szintén *quid* áll a *Formulae Marculfi* A 3 kéziratának (Parisiensis 10756, IX. sz.) egy helyén is: 71₂₂: *agant quod ipse maluerint, idcirco quid omnis*

homo suo sensu ducitur (már előttem idézte Rydberg 370). Feltehető, hogy *quid* itt *quia* helyett áll; paleográfiai szempontból *quid* egyszerűen másolási hibának, elírásnak is felfogható, ha azonban nem elírás, akkor is pusztán a már régen létező *que* egyik — ritkán használt — átírási módjáról van szó, éppúgy, mint a *Lex Rom. Cur.* már idézett helyén (368₁₉): *nisi forsitam probare potuerit, quid ipse dominus aut ipse patronus contra Deum blasphemasset.*

A Diez-féle elméletet nem csupán azért nehéz egyébként elfogadni, mert adatokkal nem támasztható kellően alá,⁹ hanem azért is, mert roppant nehéz elképzelni, hogy a *quid* kérdőnévmás — ha nem vált ragozhatatlan vonatkozó névmássá, márpedig az adatok hiánya erre mutat — hogyan jutott volna el közvetlenül a kötőszó-funkcióig. Lerch elgondolása (i. m. 147), amely szerint a *quid* kötőszó-funkciója *video quid venit* típusú mondatokban gyökereznek, amelyeknek eredeti értelme 'ich sehe — was? — er kommt' volna, teljesen megalapozatlan ötlet, amely mint ilyen, nem cáfolható, de nem is tekinthető komoly magyarázatnak.

Mindemellett fontos pozitívuma a *quid*-elméletnek, hogy együttesen próbálja megmagyarázni a *que* kötőszó és a homonim általános értékű vonatkozó névmás eredetét; valóban nyilvánvaló, hogy e két elem alaki azonossága — amely valamennyi érintett román nyelven végigvonul — nem lehet valamilyen véletlen műve, hanem a kettő között szoros genetikai kapcsolatnak kell fennállnia.¹⁰

3. Rydberg (i. m. 357—79) állította fel azt az elméletet, amely szerint a *que* kötőszó a *quia* kötőszó származéka. Okfejtése nagy vonalakban a következő: *quia*, mint ezt a szövegek is mutatják, egyre inkább kiszorította a *quod* kötőszót, nem csak okhatározó, hanem egyéb funkcióiból is (pl. a *verba sentiendi et dicendi* után), éppen ezért már a priori valószínű, hogy a *quia* kötőszóban kell keresnünk azt az alakot, amelyből a *quod* helyét átvevő *que* típusú kötőszó fejlődött. Rydberg szerint *quia* magánhangzós szókezdet előtt *qui*-re redukálódott (a szerző számos kéziratos példát idéz, ahol *qui* áll a várható *quia* helyett), *qui* pedig — esetleg bizonyos relatívum-alakok hatását is számításba véve — *que*-vé alakult át.

Rydberg elméletének fonetikai gyengeségét már Meyer-Lübke kiemeli (*Syntax* 609): a *quia*-ból fejlődött *qui* *i*-je hiátus *i*, ennek következtében félhangzós jellegű és erősen zárt, — ebben az esetben viszont hogyan fejlődhetett *e*-vé?

Rydberg elméletének azonban nem az alaki levezetés a legtámadhatóbb oldala. Jóval fontosabb ellenérv, hogy Rydberg egyszerűen téved, amikor azt állítja, hogy a nyelvfejlődés során a *quia* kötőszó a *quod*-ot kiszorította. Ezzel a kérdéssel már csak azért is érdemes röviden foglalkozni, mert tudtommal a *quia* és a *quod* kötőszavak viszonyának ilyen szempontból még kevés figyelmet szenteltek.

⁹ Míg a romanisták között a *quid*-elméletnek — éppen az elmélet fonetikai megtámadhatatlansága miatt — sok híve van, a latinisták éppen a kellő latin adatok hiányára való tekintettel általában kétkedéssel fogadják, l. pl. *Schmalz-Hofmann* 719.

¹⁰ Itt jegyezzük meg, hogy nem bizonyít feltétlenül a *quid*-elmélet mellett az a fonetikai érv sem, amely a *qued*, *quez*, *ched* típusú — egyébként meglehetősen elszórt — román alakok szóvégi mássalhangzójára hivatkozva helyezi előtérbe a *quid* etimont. Több román nyelv régi szövegeiben is előfordul, hogy egyes kötőszók vagy egyéb egyszótagú elemek, amelyekben bizonyosan nincs etimologikus szóvégi *-d*, szóvégi *-d*-t vagy más, *-d*-ből származó szóvégi mássalhangzót mutatnak fel; így fr. *ned* (Eulalie 7), *set* (Alexis 26 c) stb. (Meyer Lübke. *Hist. Grammatik* 47); olasz *sed* (Vita Nuova c. 12), *mad* (Novellino 58), l. *Rohlf's* I. köt. 490. Ezek az alakok az *e ~ ed*, *a ~ ad* alakpárok mintájára születtek, s a *que ~ qued* alakpár szintén analogikus lehet.

Igaz, hogy a császár-kori keresztény írók jelentős részénél a *quia* kötőszó erős túlsúlyba kerül *quod*-dal szemben; *quod* okhatározó funkcióban igen ritkává válik; a klasszikus infinitivusi szerkezeteket kiszorító tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén pedig *quia* sokkal gyakoribbá lesz, mint *quod*, sőt egyes szövegekben *quia* majdnem egyeduralgkodik. Ezt a helyzetet — amely önmagában Rydberg érvelését támasztja alá — könnyű számadatokkal igazolni. G. Mayen ma is alapvetőnek tekinthető, bár egyes pontokon túlhaladott művében (*De particulis quod quia quoniam quomodo ut pro acc. cum inf. post verba s ntiendi et declarandi positis*. Diss. Kiel 1889) statisztikát közöl (47 kk.), amelyből többek között kiderül, hogy a Cyprianusnál található bibliaidézetek 66 tárgyi mellékmondatot bevezető *quia*-t tartalmaznak, de csak 3 *quod*-ot; a Lucifer Calaritanusnál található idézetekben az arány 27:10; a *Vitae Patrum*-ból Saloniusz (l. A. H. Saloniusz, *Vitae Patrum*. Lund 1920, 325) a következő számadatokat közli: a tőle megvizsgált szövegben 526 *verba sentiendi et dicendi* után álló mellékmondat közül 427-et vezet be *quia*, a többit *quod*, *quoniam*, *quemadmodum*. Az ún. pseudo-Augustinus *Quaestiones s veteris et novi Testamenti CXXVII* c. művében (Corp. Script. Eccl. Lat. vol. L.), mint a szöveg kiadója, A. Souter a szómutatóban (s. v. *quia*) megállapítja: *quia* "pro acc. et infin., post verba et adiectiva sentiendi et declarandi, multo saepius quam quod, quoniam"; próbaképpen átvizsgáltam a szöveg egy részét (C—CVIII, 191—256), ahol 20 ilyen funkcióban álló *quia* kötőszót találtam, *quod* kötőszót egyáltalán nem; a *quod* háttérbe szorulására jellemző, hogy ugyanebben a szövegrészben okhatározó *quia* több, mint 100 ízben áll, *quod* causale viszont csak tízegyhány esetben, s így is legtöbbször összetett kötőszó alkotórészeként (*eo quod, propter quod, per id quod*). Számos hasonló példát lehetne még felhozni — a kép azonban nem volna teljes, ha nem emlitenék meg, hogy — ha talán ritkábban is — ellenkező értelmű példák is vannak. Mayen említi a fent idézett helyen, hogy — míg Cyprianus vagy Lucifer Calaritanus biblia-idézeteiben *quia* van többségben, — mindkét szerző saját szövegében fordított a helyzet: a leggyakoribb kötőszó *quod*. Ennek ellenére a császárkori — főleg a keresztény — szövegek, mint mondtuk, Rydberg érvelését látszanak végeredményben alátámasztani.

A VI. század után azonban — és részben már a VI. században is — a szövegek, s elsősorban a vulgáris jellegű szövegek egészen más képet mutatnak, mint amilyent a fentiek után várni lehetne. Bonnet (i. m. 666) Tours-i Gergely műveinek egy-egy kiragadott részéből közöl számszerű adatokat, amelyekből kitűnik, hogy e két kötőszó nagyjából egyenlő mértékben használatos a *verba sentiendi et dicendi* után. A VI. század utáni vulgáris jellegű szövegekben azután a régebbi szövegekhez képest teljesen új helyzetet találunk: a *quia* kötőszó szinte kizárólag okhatározó mellékmondatok élén fordul elő, infinitivusi szerkezetet helyettesítő tárgyi vagy alanyi mellékmondatok élén viszont rendkívül ritka; az ilyen jellegű mellékmondatokat szinte kizárólag *quod* vagy egy, *quod*-ot tartalmazó kötőszó-szerkezet (*eo quod*, ritkábban *hoc quod*) vezeti be. Ez a helyzet a tőlem megvizsgált valamennyi szövegben; íme néhány számszerű adat: a *Lex Ribvaria*-ban (MGH, Legum sectio I. 3. tom.) több, mint 20 ízben áll *quod* észlelést vagy kifejezést jelentő igék, ill. szerkezetek után, *quia* egyszer sem; a *Fredegarius*-kompiláció egy kiragadott részében (Monod-féle szöveg 86—113 és 118₂₃—164₁₃) *quod* 15 esetben található, *quia* egyszer sem; a *Formulae Senonenses*-ben (nem tekintve a *F. S. rec niores*-t) *quia* csak 1 esetben áll ilyen funkcióban (193₁₂), *quod* tizenegyszer, emellett *eo quod* tízszer (189₁₃,

193₃, 194₄ stb.); a *Formulae Andecavenses*-ben *quia* 2 ízben vezet be verba sentiendi et dicendi után álló mellékmondatot (6₃₁, 21₁₂), ezzel szemben 7 esetben áll *quod* (8₁₁, 10₁₈, 13₂₂, 14₉, 15₆, 19₂₂, 22₂₃), 4 esetben *taliter . . . quod* (pl. 12₁₆: *ipsi illi taliter locutus fuit, quod . . . sua animalia numquam menassit*: l. még 13₁₉, 14₆, 21₁₁), 5 esetben *hoc . . . quod* (pl. 8₅: *hoc fortiter denegabat, quod servitium nunquam reddebeat*; l. még 8₂₆, 10₃, 14₇, 22₁₄) és 2 esetben *eo quod* (10₉, 14₃₀). Pei is megállapítja (i. m. 292 kk.), hogy a tőle tanulmányozott VIII. századi oklevelekben *quia* csak egyszer vezet be accusativus cum infinitivo helyett álló mellékmondatot, holott az ilyen jellegű mellékmondatok száma meghaladja a hetvenet; a leggyakoribb kötőszó *quod*. Mindezek a szövegek tehát egy olyan nyelvallapotot tükröznek — ha talán torzítva is —, amelyben mind a *quod*, mind a *quia* kötőszó ismeretes, amelyben azonban használati körük meglehetősen élességgel elhatárolódik: tárgyi, ill. alanyi mellékmondatokat elsősorban *quod* vezet be, okhatározó mellékmondatokat pedig *quia* (emellett néha a *quod*-ot tartalmazó szerkezetek, mint *eo quod*, *pro eo quod*, pl. *Fréd.g.* 137₆: *ut thinsauris . . . ad Sidonis suam civitatem transferrit, eo quod esset locum tutissimum*; *Form. Senon.* 196₂₆: *ante nos debuisset venire in rationis, pro eo quod dixit, quod res suas post se mali ordine tenebat iniuste*).

Mindez azt mutatja, hogy azokon a területeken, amelyek a román *que* legsajátabb használati körébe vágnak (tehát a tárgyi és alanyi mellékmondatok élén, valamint a kötőszó-szerkezetekben), a késői vulgáris szövegekben a *quod* szinte egyeduralgoló, nemhogy háttérbe szorult volna a *quia* mögött, mint ezt Rydberg gondolja.¹¹ A dilemma tehát továbbra is fennáll: a román *que* elődje a funkció tekintetében *quod*, amelyet pedig alaki szempontból nem lehet a *que* ősenek tekinteni, nem pedig *quia*, amelyet — ha munkahipotézisként elfogadnók Rydberg vitatható fonetikai elgondolását — még esetleg össze lehet kötni fonetikai szempontból a *que* alakkal.

4. A *que* kötőszó eredetére vonatkozóan a legalaposabban kidolgozott elmélet Jeanjaquet-től származik. A gondolatmenet, amelyet többször idézett művében kifejt, vázlatosan a következő: a kötőszó eredetét a vonatkozó névmásban kell keresni. A vulgáris latinban a névmások rendszere egyszerűsödési folyamaton ment át: a *qui* és *quem* alakok átvették *quae* és *quam* szerepét (Jeanjaquet erre nagyszámú példát idéz, i. m. 44 kk.); miután a semleges nem a hímnembe olvadt, sorozatos redukciónak után a *qui*, *quem* és *cui* alakok maradtak fenn. Valamennyi román alak ezekre megy vissza; a legfontosabb, *que* típusú vonatkozó névmás természetesen *quem*-re. Fonetikai nehézséget Jeanjaquet nem lát: a *quem* > *que* fejlődés párhuzamos a *cum* > *co*, *quam* > *ca* fejlődésekkel; a névmás nem lévén hangsúlyos, a nyílt *e* diftongizációja el-

¹¹ Felvetődik természetesen a kérdés: minek tulajdonítható, hogy a VI. század utáni vulgáris szövegekben *quod* és *quia* használata másképp alakul, mint ahogyan azt a császár-kori keresztény íróknál mutatózó fejlődés után várni lehetne? A probléma részletes vizsgálata túlhaladja cikkünk kereteit; utalni lehet azonban a következőkre: *Mayen* már idézett művében úgy látja, hogy — míg *quod* használata acc. c. inf. helyett nagyrészt a latin belső fejlődéséből is magyarázható — *quia* használata a verba sentiendi et dicendi után graecizmus, amely a görög *ὅτι* gépies fordításaként került a fordítások nyelvébe. Ebben a formában ez a feltevés valószínűleg túlzás (l. *Svennung* 499 kk.; *Perrochat*, *Recherches sur la valeur et l'emploi de l'infinitif subordonné en latin*. Paris 1932, 143 kk.): a *quia* ilyen jellegű használatának is megvannak feltehetőleg a maga latin gyökerei; annyi azonban bizonyos, hogy a *quia* nagyfokú terjedéséhez a görög hatás is hozzájárult. Ez megmagyarázza talán az általunk részletezett jelenséget is: a VI. század utáni vulgáris iratok semmiféle közvetlen görög hatás alatt nem álltak, s így a *quia* széleskörű használatát acc. c. inf. helyett idegen minta vagy a fordítások nyelvéhez kapcsolódó stílári; tradíció nem támogatta.

maradt, sőt hiátusban az *e* zárttá lett, ami a délolasz *chi* alakot is magyarázza. Az így kialakult *que* relativum lett a kötőszó forrása is. Azt a folyamatot, amelynek során a vonatkozó névmás kötőszó-funkciót kapott, Jeanjaquet a következő módon írja le (i. m. 52): „Une fois le relatif réduit au rang de particule indéclinable, les analogies étaient si grandes et les limites si mal définies entre les deux mots, qu'une fusion put s'opérer. Il en sortit un produit dans lequel la forme du relatif avait triomphé, mais qui n'en conservait pas moins toutes les attributions des deux composants”.

Jeanjaquet elmélete az egyetlen, amely világosan meglátja és meg is igyekszik oldani a *que* kötőszó etimológiája körüli alapvető ellentmondást: a „funkció-etimológia” és az alaki etimológia közötti eltérést. Ugyanakkor Jeanjaquet elgondolásának két gyenge pontja van:

a) a *quem* > *que* származtatás fonetikailag lehetséges, de nem teljesen biztos. Ismeretes, hogy az egyszerűtagú szavak szóvégi *m*-je valamilyen formában a legtöbb esetben megmarad; hogy az általában hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyt viselő szavak területén maradjunk, idézhetjük a francia *m(e)um*, *t(u)um*, *s(u)um* > *mon*, *ton son* sort; ugyanez a provençalban is megvan; idézhető a spanyol *quem* > *quien*, *cum* > *con*; a portugál *cum* > *com*, *quem* > *quem*, az olasz *cum* > *con*. A *quam* > *ca* párhuzam sem teljesen biztos, mivel a délolasz, óspanyol és óportugál *ca* kötőszó etimonja minden valószínűség szerint nem *quam*, hanem inkább *quia*, talán *qua*, sőt talán éppen e három elem együttesen.¹²

b) Jeanjaquet részletesen és adatszerűen a *que* kötőszó keletkezésének csak alaki oldalát igyekszik leírni. Arra a kérdésre, hogy a *que* relativum hogyan és miért vette át a *quod* funkcióit, majd hogyan és miért szorította ki az új *que* kötőszó a régi *quod* alakot — amely pedig gyakori és népszerű elem volt és amelyet hangalakja sem predesztinált kihalásra — erre a kérdésre Jeanjaquet csak azt az általánosságokban mozgó, adatokkal alá nem támasztott választ adja, amelyet idéztünk. Világos pedig, hogy a *que* kötőszó keletkezésének feltárásában ez — tehát a funkció-váltás és a *quod* kötőszó kiszorulása — a legkényesebb és a legalaposabb magyarázatra szoruló pont.

III.

A *que* általános vonatkozó névmás kialakulása

Mivel a latin alárendelő kötőszók közül sem a *quod*, sem a *quia* kötőszó nem tekinthető a *que* kötőszó etimonjának, más alárendelő kötőszó pedig még munkahipotézisként sem jöhet számba, a kutatásnak kétségtelenül vissza kell nyúlnia a vonatkozó névmások területére, annál is inkább, mert ezen a területen, mint látni fogjuk, a *que* alak jóval előbb jelenik meg, mint a kötőszóké. Ezek szerint elfogadjuk a Jeanjaquet-féle hipotézis alapötletét, amely szerint a *que* alak először vonatkozó névmás volt és azután vette át a *quod* kötőszó funkcióit; ami azonban ennek a folyamatnak konkrét lefolyását illeti, elképzelésünk a Jeanjaquet-féle elmélettől részben eltér, részben pedig kiegészíti azt.

¹² A *ca* < *quia* etimológiát éppen maga Jeanjaquet fejtette ki igen meggyőzően (i. m. 67 kk.), s azóta széleskörűen elfogadottnak is tekinthető. Meyer-Lübke (Syntax 608) úgy látja, hogy *ca* a *quam* és a *quia* kötőszók konvergens fejlődésének eredménye; azt az ötletet, hogy *ca* a latin *qua*-ra vezethető vissza, Meyer-Lübke egy korábbi elméletéhez kapcsolódva (Grammatik der Romanischen Sprachen. I. köt. 492) Löfstedt vetette fel (Kommentar 127, jegyzet).

Először néhány szót az általános érvényű — tehát minden nemben, számban és (egyes helyeken a nominativus kivételével) minden esetben használatos — *que* vonatkozó névmás megjelenéséről. Míg a *que* alak alárendelő kötőszóként csupán a birodalom összeomlása utáni századokban, főleg a VII. századtól kezdve fordul elő, a *que* vonatkozó névmásra korábbi példáink is vannak. Jeanjaquet (i. m. 49) egy feliratos példát idéz az V. század elejéről, amelyben *que* áll *qui* helyett; úgyszintén a késői császár-korból idézhetők egyes példák a *Mulom dicina Chironis*-ből, így 235₆: *hi enim non possunt rectam ambulationem facere nec cursu[m], quae et subinde deficiunt; similiter et hic non potest de utrisque oculis videre, que alternos oculos habent*. Oder kiadásában az első *quae-t itaque-re* javítja, *que* helyétt pedig *qui-t* ír; Grevander (i. m. 39) ezzel kapcsolatban kifejti, hogy *que* nem feltétlenül késői íráshiba, a javítás fölösleges. Tekintve, hogy a *Mulomedicina* kézírata *que* helyett gyakran használ *quae* alakot (pl. 59₂: *morbis increscit, tunc plures coinquinat vires quae* [Oder nyelvileg jogosult javítással *viresque* alakot ad a szövegben] *adquirat magis*; hasonló eset 33₂₃, 58₁₉), a *que* relativum megjelenésének tekinthetünk olyan eseteket is, mint 50₂₁: *sicuti quae* (sc. *iumentum*, Oder szövegében *qui*) *validissime lassatus nimis labori fuerit, nec ordeum dare debebis*. 9₁₀: *his, quae* (Oder *qui*) *infra scripti sunt*.

Viszonylag korai — valószínűleg VI. századi — példa *Acta Andreae et Matthiae* 49₄: *quales virtutes in eo cognovisti que fecit coram hominibus*. Ugyanebből a szövegből említhető a többször előforduló *que et* kapcsolat, pl. 77₁₂: *ite et accipite filium eius, et suspendite in statera, . . . que et factum est*; „die beliebte Verbindung *que et*, die in der Regel nur kopulativ ist, scheint hier das relative Pronomen zu erhalten” — írja Blatt az idézett helyhez írott kommentárjában. A későbbi évszázadokból természetesen igen nagyszámú példa volna idézhető; tekintve, hogy Jeanjaquet (i. m. 49—50) sok példát ad, csak két kiragadott helyet idézek: *Marc. Form.* 97₂₀: *habeo aliquid, que gestis prosequere debeam*. *Liber Pontif.* 70₄: *fecit Constantinus Augustus basilicam . . . , que cognominavit Constantinianam*.

Ami a *que* relativum gyökereit illeti, minden valószínűség szerint nem csupán *quem-re* kell ezzel kapcsolatban gondolnunk s nagy vonalakban igaza van Bourciez-nak¹³, aki a *que* relativumot egyrészt a *que(m)*, másrészt a *quae, quid* alakok összeolvadásával magyarázza; Rydberg (i. m. 331 kk.) — nem egészen világos okfejtéssel ugyan — szintén azon a véleményen látszik lenni, hogy különböző, funkciójuknál fogva általános használatra predesztinált vonatkozó névmási alakok egyaránt hozzájárultak a *que* relativum kialakulásához. A *que* relativum kialakulásának folyamatát a magunk részéről a következőképpen képzeljük el:

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a *quem* névmásnak a *que* kialakulásánál fontos szerepe volt. Jeanjaquet a császár-korból csak feliratos példákat idéz (i. m. 44 kk.), holott félreérthetetlen szövegpéldák is bizonyítják, hogy *quem* (és *qui*) korán használatos volt egyéb alakok helyett, így Peregr. 41₁₉: *altarium . . . quem posuit*; uo. 43₂₅: *ad quem petram* (Geyer kiadásában *quam-ra* javít, a javítás teljesen felesleges, l. erről Löfstedt, *Kommentar* 131). Mivel Jeanjaquet és Rydberg a későbbi évszázadokra vonatkozóan rendkívül gazdag példanyagot adnak, a további példákat mellőzöm, csupán megemlítem, hogy pl. a *Form. And.*-ben mintegy húsz esetben áll *quem quam* helyett, így 4₁₈, 4₁₉, 5₁₅, 5₃₅ stb. stb., de áll *quas* helyett is (7₂₆), *quod* helyett is (4₁₄, 4₁₅), sőt *qui* helyett is (9₁₄, 9₂₂). Valószínű persze, hogy a VII. századtól fogva *quem* csupán

¹³ L. Éd. Bourciez, *Éléments de linguistique romane*. 4. kiad. Paris 1947, 242.

a már régebben létező *que* egyik átírási módja volt ; abban azonban, hogy ez az átírási mód gyakori és kedvelt volt, közre kellett játszania annak a körülménynek is, hogy *quem* használata már a császár-kortól kezdve terjedt más, „szabályszerűen” használt relatívum-alakok rovására, valamint annak, hogy *quem* saját fonetikai fejlődése már régebben is *ke* ejtés felé tendált, elsősorban nyilván mássalhangzós szókezdet előtt.

Éppen azért azonban, mert a *quem* > *que* hangfejlődés — tehát a szóvégi *m* lekopása egyszótagú szóban — nem volt szükségszerű és általános, fel kell tételeznünk, hogy a *que* alak kifejlődésében más tényezők is közrejátszottak. Itt véleményünk szerint a már évszázadok óta *que*-nek ejtett többes számú semlegesnemű *quae*-vel való kontaminációra kell gondolni. Az ún. *constructio ad sensum* révén már az irodalmi nyelv is ismerte a *quae* alak használatát más, egyébként várható alakok helyett ; Draeger (i. m. I. köt. 166 kk.) a következő példákat idézi : Cic. ad fam. 2, 8, 2 : *sermonibus . . . quae nec possunt scribi nec scribenda sunt*. Liv. 32, 29 : *dilectu rebusque aliis . . . quae per ipsos agenda erant, perfectis* ; uo. 44, 1 : *favere . . . pietati fideique deos, per quae populus Romanus ad tantum fastigii venerit*. Az *ae* monoftongizációja után (valószínűleg I—II. sz., l. E. H. Sturtevant, *The Pronunciation of Greek and Latin*. Philadelphia 1940, 127—128) írásban is egyre gyakoribb az *ae* és *e* felcserélése és így abban a korban, amikor a változatlan *que* relatívum már amúgyis kialakultnak tekinthető, a határok *quae* és *que* között írásban is elmosódnak, ; ennek következtében az eredeti *quae* sorsát a vulgáris iratokban igen nehéz követni. Figyelemre méltóak ennek ellenére a Tours-i Gergely műveiből levonható tanulságok, mivel nála *ae* és *e* felcserélése viszonylag nem gyakori (l. erről Bonnet 96 kk.), *e* használata *ae* helyett pedig éppenséggel ritka. Feltételezhető tehát, hogy Gergely számára a *quae* alak még létező, más relatívum-alakoktól megkülönböztethető alak volt, nem pedig találmásra használt, elfelejtett konvenciókon alapuló íráskép.

Ha mármost Bonnet alapján (i. m. 390 kk.) áttekintjük a Greg. Turon. műveiben előforduló relatívum „összetévesztéseket”, azt találjuk, hogy *qui*, *quod* és *qua* mellett *quae* az az alak, amelyet a szerző a leggyakrabban használ más, a klasszikus szabályok szerint várható relatívumok helyett, s a legtöbb esetben nyilvánvalóan a többes szám semlegesnemű *quae* térhódításáról van szó. A példák átvizsgálása azt is megmutatja, hogy a *quae* alak használata távolról sem valamiféle kaotikus szabálytalanságból adódik, hanem logikusan következik *quae* eredeti, többes szám semlegesnemű értékéből, abból tehát, hogy ez az alak már eredeti funkciójánál fogva alkalmas volt arra, hogy általános körülményekre, közelebről meg nem határozott mondanivalóra, elvont tulajdonságokra utaljon. Ez a helyzet ott, ahol *quae* egyes szám semlegesnemű alak helyett áll (Bonnet tizenhat ilyen esetet sorol fel) ; a példák arra mutatnak, hogy amikor *quae* általános körülményre stb. utalt, *quae*-t egyes számnak érezték. Idézhető pl. Greg. Turon. 366₃ : *tanta in thesauris eius repperierunt, quanta . . . ; quae totum reges conspectibus praesentarunt* ; 614₁₁ : *referam vobis, quae mihi hoc anno contigerit* ; 392₁₀ : *si hoc rex nollet adquiescere quae suadebat*. Ez a helyzet legtöbbször ott is, ahol *quae* egyes számú nőnemű accusativust, vagy többes számú hímn-, ill. nőnemű accusativust helyettesít, mint pl. Greg. Turon. 186₁₃ *foveam quae fratri tuo parabis* ; 876₂₀ : *sapientia quae prophetae locuntur* ; 587₁ : *virtutibus . . . quae . . . complexus est*.

Mindez arra mutat, hogy *quae* alkalmas volt arra, hogy általános értelemben, nemtől és számtól függetlenül használják ; így azután kézenfekvő volt, hogy

kontaminálódjék a *quem* alakkal, amelyet szintén egyre gyakrabban használtak más relatívumok helyett és amelynek valószínűleg kifejlődésben volt egy *que* ejtésvariánsa is. Ez a kontamináció — azaz a *quem* és a *quae* közötti határvonal elmosódása a beszélők tudatában — siettetta a *quem* ejtésvariáns eltűnését és egyben erőteljesen kiterjesztette a *que* alak használati körét.¹⁴

Rydberg a *que* kialakulásában nagy jelentőséget tulajdonít a *quid* kérdőnévmásnak. Mivel *quid* és a vonatkozó *quod* funkciói egyes pontokon igen közel álltak egymáshoz (Rydberg olyan példákat hoz fel, mint *nihil habeo quod — non habeo quid ; nescio quid — illud nescio quod*, l. i. m. 352) időnként valóban előfordulhatott, hogy a *quid* kérdőnévmást vonatkozó funkcióban használták. Az ilyen funkcióváltások azonban jóval kevésbé lehettek kézenfekvők és gyakoriak, mint a vonatkozó névmások körén belüli „összetévesztések”; erre mutat az is, hogy míg a *quem* és *quae* alakok általános vonatkozó névmási használatának gyökerei behizonyíthatóan a császár-korba nyúlnak vissza, *quid* vonatkozó névmási használatára az első példák Rydberg szerint egy VI. századi Priscillianus-kéziratban találhatók: már utaltunk arra (l. fent, 73), hogy *quid* vonatkozó névmásként való használata a későbbi iratokban is viszonylag ritka. Bizonyos fokig persze *quid* is hozzájárulhatott a *que* alak elterjedéséhez, annál is inkább, mert hangalakja egyre inkább közeledett a *que* alakhoz.

Az univerzális *que* relatívum tehát feltehetően a császár-kor végén keletkezett, az egyre inkább terjedő *quem* és a semlegesnemű *quae* alaki kontaminációja útján; elterjedését talán a *quid* kérdőnévmással való időnkénti összetévesztések, a *quem*, *quae* és *quid* alakok hangalakjának bizonyos fokig konvergens fejlődése is siettetta. Feltehető, hogy a VI. század utáni vulgáris szövegekben *quem*, *quae* és *quid* már egyaránt az *e* szövegekben egyébként is megtalálható *que* hiperurbanisztikus átírását szolgálják.¹⁵

IV.

A *que* kötőszó kialakulása

A. A *quod* kötőszó és a relatívumok közötti határok elmosódása

A *que* relatívum keletkezésének leírása a *que* kötőszó keletkezésének kérdését csak félig oldja meg. A legkényesebb kérdés hátra van: hogyan, miért történt a funkcióváltás, majd a *quod* kötőszó kiszorulása?

A funkcióváltás csak úgy történhetett, hogy a *que* relatívumot és a *quod* kötőszót egyes pontokon egymással felcserélhetőnek, egyenértékűnek érezték és így a *que* relatívumot kötőszó-funkcióban kezdték használni, előbb szórványosan, majd mind gyakrabban. Ez a priori nyilvánvaló és Jeanjaquet, mint láttuk,

¹⁴ Előttöm már *Norberg* is utalt arra a szerepre (Beiträge 57—58), amelyet a *quae* vonatkozó névmás a fejlődésben valószínűleg játszott.

¹⁵ A *que* alaknak ilyen levezetése fonetikai tekintetben valamennyi nyugati román nyelvre vonatkozóan kielégítő, beleértve itt az olaszt is (a délolasz *chi* alak nem jelent fonetikai problémát, mivel Olaszország legdélibb részén, ahol a *chi* alak is otthonos, a hangsúlytalan szókezdő szótag *e*-je általában *i*-t ad, l. *Rohlf's* I. köt. 217—218). Külön problémát jelent a szardíniai, ahol az általános vonatkozó névmás *ki*, s emellett a Statuti Sassaresi óta ismeretes és ma is használatos egy *ki* kötőszó a *ka* kötőszóval párhuzamosan (l. *M. L. Wagner*, *La lingua sarda*. Bern é. n. 332 és 365 kk.); a *ki* relatívum nyilván lat. *qui*, az eredetileg talán italianizmusnak tekinthető *ki* kötőszó alakja pedig — az olasz mintának megfelelően — a relatívuméhoz alkalmazkodott. A számtalan egyéb területen is külön utakon járó szardíniai eltérése azonban nem gyengíti a kontinens román nyelveire vonatkozó feltevésünket.

itt meg is áll. Ezekkel a spekulatív úton levonható megállapításokkal azonban nem elégedhetünk meg: meg kell kísérelnünk, hogy minél részletesebben leírjuk magát a változási folyamatot és a leírás révén lehetőleg megtaláljuk a funkcióváltás mozgatóit.

Ahhoz, hogy a *que* relatívumot időnként *quod* kötőszó helyett használják, az kellett, hogy egyes pontokon a *quod* kötőszó és a relatívumok funkciója érintkezzék, egybeessék, ami alkalmat adott a beszélők számára a két alak indifferens használatára. Ezeknek az érintkezési pontoknak az eredetét ott kell keresnünk, ahol a funkciók azonosságát vagy hasonlóságát alaki azonosság is alátámasztotta vagy elősegítette, tehát a *quod* kötőszó és a semleges nemű egyes számú *quod* névmás között. Az eredmény itt első pillantásra nem túlságosan gazdag: az esetek legnagyobb részében a *quod* kötőszó és a *quod* relatívum funkciói világosan különböztek egymástól, a kötőszót tartalmazó és a relatívumot tartalmazó mondatok között lényeges és a beszélők számára nyilvánvalóan érezhető jelentésbeli eltérés volt. A *quod* kötőszó pusztán kötőelem volt, amely nem utalt semmiféle fogalmi, gondolati tartalomra és a mellékmondatot csupán bevezette, de annak nem volt mondatrésze, annak egyik tagjával sem állott szintagmatikai kapcsolatban; a *quod* relatívum ezzel szemben valamely — már kifejezett vagy csupán „odaértett” — fogalomra, gondolatra utalt és egyben mondatrésze — leggyakrabban alanya vagy tárgya — volt a tőle bevezetett mellékmondatnak.¹⁶

Persze, abból a közismert és nyilvánvaló tényből kifolyólag, hogy maga a *quod* kötőszó is pronominalis eredetű elem volt, léteztek már eredetileg is a kétféle *quod* használati esetei között bizonyos érintkezési pontok. Így azokban a mellékmondatokban, amelyek a főmondat valamely tagjához fűzött felvilágosítást, magyarázatot tartalmaznak, érezni lehet még — elsősorban az archaikusoknál — hogy a *quod* kötőszó lényegileg, eredetileg nem más, mint a névmás megmerevedett *accusativus respectivusa*; Draeger (i. m. II. köt. 223) és Kühner—Stegmann (i. m. 270) bőven ad példákat; az ő anyagukból idézem Plaut. Aul. 624: *non temere est, quod corvos cantat mihi nunc ab laeva manu*; Plaut. Stich. 127: *hoc est quod ad vos venio*; Plaut. Merc. 368: *istuc quid est tibi quod commutatust color?*

Ez az egyébként is archaikus jellegű nyelvi jelenség természetesen önmagában egyáltalán nem adhatott alapot arra, hogy egy, a relatívumok körében végbemenő alak-átcsoportosulás a *quod* kötőszó létét fenyegetse, vagy arra, hogy a *quod* kötőszót és a vulgáris *que* relatívumot egyenértékűnek, felcserélhetőnek érezzék a beszélők.

A nehézség azonban csak látszólagos; a tényleges helyzet az, hogy a *quod* kötőszó és a relatívumok közötti érintkezési pontok a nyelvtörténet folya-

¹⁶ Példákat itt szinte fölösleges adni; csupán az illusztráció kedvéért idézek néhány, találmokra kiragadott példát; egyes példáinkban azonos mondatok tartalmaznak *quod* kötőszót is, *quod* relatívumot is; emellett párhuzamba állítok olyan mondatokat, amelyekben alakilag azonos, de a jelentés, a funkció szempontjából félreérthetetlenül különböző szerkezetekben áll a kétféle *quod*; Caes. Bell. Gall. V, 58, 4: *praecipit atque interdicit proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes petant Indutiomarus... quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere volebat.* — Cic. Tusc. 1, 13: *Illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire.* Caes. Bell. Gall. VI. 5, 2: *Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut ex eo quod meruerat odio civitatis motus existat.* — Ps.-Aug. Quaest. XX, 1 (CSEL vol. L. 47₃): *per id quod ergo de caelo venisse dicitur, angelorum dictus est panis? uo. LVIX, 3 (106₁₄): potest enim homini suadi quod nescit, per id quod scit. Uo. 106₁₅: deus dicit de Christo, quod filius eius sit verus, quod quo modo sit, comprehendere non potest.*

mán gyarapodtak és a nyelvi struktúrájának fontos, eleven területeire terjedtek ki. A *quod* kötőszó és a relativumok közötti határ részleges elmosódása mindenekelőtt két párhuzamos folyamat eredményeképpen következett be: egyrészt, a késői és vulgáris latinságban a *quod* kötőszó használati köre jelentősen kiterjedt,¹⁷ másrészt pedig a *quod* relativum maga is tért nyert és útban volt affelé, hogy ragozhatatlan, általános értékű relativummá váljék.¹⁸

Néhány példán mutatjuk be, hogy ennek a kettős folyamatnak a következtében hogyan mosódott el bizonyos pontokon a határ a kétféle *quod* között.

1. Ismeretes, hogy a *quod* kötőszó a vulgáris latinságban célhatározó funkcióban is megtalálható.¹⁹ Illusztráció kedvéért idézhetjük az alábbi kiragadott példákat: Benedicti reg. monach. (ed. Wölfflin, Bibliotheca Teubneriana) IV, 42: *non velle dici sanctum, antequam sit, sed prius esse quod verius dicatur. Liber Historiae Francorum* (MGH, Scriptorum Rerum Merovingicarum tom. II.) A 248₁: *Tunc dederunt inter se signum, qualiter certa indicia cognoscere deberet, si ad pacem quando quidem reverti poteretur quod signum inter se recognoscerent.* A második példában már felvetődhetnék, hogy a *quod* alak esetleg névmás, és *signum*-hoz kapcsolódik; valóban, ott ahol a mellékmondat tárgya vagy alanya már a főmondatban is előfordult vagy legalábbis odaértődött, a határ elmosódik a *quod finale*-től bevezetett mellékmondatok és a célhatározó funkciójú vonatkozó mellékmondatok között, amelyek már a klasszikus nyelvben is ismeretesek voltak, mint pl. Cic. de Off. 1. 43: *sunt multi qui eripiunt aliis quod aliis largiantur* (ez utóbbi példát idézi Kühner—Stegmann 295).

A célhatározó funkciójú *quod* kötőszó és a relativumok közötti határt még elmosódottabbá tette az a fonetikai fejlődés, amelynek következtében *quod* és *quo* alakja a későbbi évszázadokban egyre inkább azonosult. A *quod* kötőszó, amelynek vonatkozó névmási jellege mindvégig érezhető, elsősorban — mint ismeretes — comparativum mellett volt használatos, 'hogy annál inkább' jelentéssel (pl. Plaut. Aul. 32: *id ea faciam gratia, quo ille eam facilius ducat*), azonban a későbbiekben gyakran helyettesítette a célhatározó *ut*-ot pl. Fulgentius (*Opera* ed. R. Helm, Bibliotheca Teubneriana) de aetatibus mundi et hominis II. (137₃): *ille legem accipit ne comedat carnem in sanguine, iste legem suscipit, quo Christi carne saturetur et sanguine.*²⁰

2. A késői latinban *quod temporale* is kialakult (l. erről elsősorban Löfstedt, *Kommentar* 56; Svennung 505—506); pl. *Peregr.* 37₂₂: *his diebus, quod sanctus Moyses ascendit in montem Domini*; uo. 89₂₄: *Sabbato autem quod manducaverint mane, iam nec sera manducant* (mindkét példát Löfstedt idézi). Későbbi szövegekből hozzátéhetjük *Lex Rom. Cur.* 315₁₈: *Si quicumque homo, dum sua causa prosequitur, mortuus fuerit, heredes eius de illa die, quod ipsa causa agere coeperunt, prosequantur, nam non de ipsa die, quod eorum heres mortuus est.*

¹⁷ Ennek a folyamatnak kissé szűkszavú, de a lényeges jelenségeket és a legfontosabb irodalmat ismertető összefoglalását adja Schmalz—Hofmann 722—723.

¹⁸ Erre a jelenségre még kitérek; itt csak annyit említek, hogy a *quod* használatának ez a kiterjedése az ún. constructio ad sensumokban gyökerezett (pl. Ter. Haut. 56—58: *vel virtus tua me vel vicinitas, quod ego in propinqua parte amicitiae puto, facit...*). A vulgáris szövegekben számos példa van; így Mulom. Chir. 119₂₆: *ilia ubi cinguntur intestina, quod quidam sapientiam vocant*; Acta Andreae et Matthiae 57₅₋₆: *Fecitque ibi magna mirabilia quod nullus valuit facere nisi solus deus.*

¹⁹ L. fent, 69, 4. jegyzet.

²⁰ A *quo* vonatkozó névmás kb. 'ut ea re' jelentéssel már a klasszikus nyelvben is megtalálható, így Cic. leg. 2, 65: *sublata erat (in funeribus) celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur* (Kühner—Stegmann példája, i. m. 295).

Form. And. 9²² Placetum suum adtendedit econtra homine nomen illo . . . quod hoc die illo, quod fecit mensis illi, dies tantus, coniurare deberit. A legtöbb esetben, mint a felsorolt példákban is, a mellékmondat egy időpontot jelölő főnévhez kapcsolódik. Már Jeanjaquet felveti annak a lehetőségét (i. m. 24—25), hogy itt a *quod* alak tulajdonképpen ragozatlan relatívum; valóban utalni lehet olyan mondatokra, mint Cic. in Cat. 3, 1, 2: *non minus . . . iucundi atque inlustres sunt ii dies quibus conservamur quam illi quibus nascimur.* Elképzelhető, hogy a *quo, quibus* ablativus temporist ragozatlan *quod* váltotta fel, talán *quo* és *quod* konvergens hangfejlődése következtében, de talán azért is, mert időhatározó értelemárnyalatú *quod* kötőszó bizonyos kifejezésekben mindig is létezett (*iam diu est quod*, pl. Plaut. Amph. 302). Annyi mindenesetre látható, hogy a *quod* kötőszó és a relatívumok köre ezen a ponton is érintkezett egymással.

Hasonló elemzést lehetne egyébként végezni a szintén vulgáris *quod* consecutivummal és a *quod* comparativummal kapcsolatban is.²¹

3. Annak következtében, hogy a *quod* vonatkozó névmás általános — tehát nemtől és számtól független — használata kifejlődött, szintén számos esetben vitathatóvá válik, hogy kötőszóval vagy névmással állunk-e szemben. Íme két kiragadott példa: *Form. Senon. 209³¹: haec cartola, quem infantes tuos, quod naturalis sunt, in legitima hereditate secundem lege instituisse . . . Lex Rom. Cur. 347²⁰: In causas inter privatos homines, quod publice actiones non sunt, nemini liceat ad extraneum iudicem ipsa causa in iudicio mittere.* A *quod* elem mindkét mondatban lehet kötőszó, tehát *quod causale* is, de felfogható az első mondatban az *infantes*-re, a másodikban a *causas*-ra utaló ragozhatatlan vonatkozó névmásnak is; a bizonytalanság annál is inkább fennáll, mivel a mondanivaló lényege — másodlagos jelentéskülönbségek ellenére — mindkét interpretáció esetén ugyanaz.

4. A kétfajta *quod* közötti határ nem csupán a két elem funkciójának történeti fejlődése következtében mosódhatott el: a kevésbé világos és fegyelmezett gondolkodást tükröző, természeténél fogva pongyolább beszélt nyelvben ez a határ feltehetően sohasem volt annyira éles, mint az irodalmi nyelvben. Mikor azután az iskolázatlan rétegek beszélt köznyelve erőteljesebb hatást kezdett gyakorolni az írott nyelvre, a szövegekben is megjelentek olyan szerkezetek, amelyekben éppen a kifejezett gondolat logikai bizonytalansága, a kifejezés pongyola volta miatt mosódik el a kötőszó és a relatívum közötti határ. Íme egy-két jellemző eset:

A *propter quod* kötőszó-szerkezet, amely okhatározó mellékmondatokat vezet be, a klasszikus nyelvben ismeretlen, a későbbi évszázadokban viszont elég gyakori.²² Kiragadott példák: *Actus Petri cum Simone 45¹³: magnus fletus factus est circa fraternitatem omnem, propter quod crederent se amplius Paulum non visuros. Mulom. Chir. 53⁶: et cibum recusat et multum bibet, propter quod ardorem siccum pulmonis patitur.* Ugyanakkor a *propter quod* kötőszó-szerkezet mellett létezik *propter + quod* relatívum szerkezet is, így *Actus Petri cum Simone 47²⁰: confido enim in repromissionem ipsius et misericordiam; fidelem me esse existimo et priorum delictorum remissionem accepisse. Propter*

²¹ Löfstedt (Beiträge 14 kk.) a *quod comparativum* eredetét éppen a vonatkozó névmási szerkezetek területén keresi; szerinte egy olyan mondatban, mint pl. Gell. XIII. 2, 5: *nam quod in pomis, iudem . . . aiunt esse in ingeniis egy ut . . . iudem* kapcsolat keresztezhető egy *quod . . . id* szerkezettel.

²² L. erről: Löfstedt, Studien 20; Schmalz—Hofmann 504; Svennung 396; Norberg, Forschungen 236.

quod et vos, fratres, hortor credere in dominum patrem omnipotentem. Mulom. Chir. 129₆: nullam obligationem hoc stentinum patitur intestinis, sed volutatur singularis, propter quod strepitum reddet et in cursum et in ambulationem. A két-fajta szerkezet logikai szempontból általában világosan különbözik: míg *propter quod* kötőszó-szerkezet esetén a mellékmondat adja meg a főmondati cselekvés okát, magyarázatát, *propter + quod relativum* éppen fordított viszonyt jelöl: a relatívummal bevezetett mondat az előzőekben kifejtettek következményét közli. A *propter quod* kötőszó-szerkezet jelentése 'mert, mivel', a *propter quod* vonatkozó szerkezet jelentése 'és ezért, ennél fogva'. Mivel azonban a *propter quod* szókapcsolat jelentését és jellegét nem alaki tényezők szabják meg, hanem a szöveg értelmi összefüggése, a jelentés bizonytalanra válik, amikor maga a szöveg is homályos, zavaros. Ez a bizonytalanság természetesen nem csupán a modern olvasó interpretációs bizonytalansága, hanem annak a jele, hogy a beszélő tudatában is összefolytak, elmosódtak a különböző kategóriák. A *Mulomedicina Chironis*-ből több ilyen jellegű példát idézhetünk. Így *Mulom. Chir. 54₂₁: qui (sc. morbus) facile equabus . . . contingit, rarer maribus, propter quod feminarum matrix ipsum concipit morbum, in qua per sanguinem pro conceptu invalescit, propter quod tabescit a renibus, id est ab articulis lumborum.* A második *propter quod* talán inkább vonatkozó névmási szerkezet ('és ennek következtében meggyengül, megbetegszik a dereka'), Oder azonban a helyet a *quod* kötőszónál veszi fel az indexbe, ami arra mutat, hogy szerkezetet kötőszó-szerkezetnek tekinti; ez az értelmezés sem indokolatlan: valószínűleg a szöveg szerzője sem látta világosan az ok—okozati összefüggést a betegség különböző szimptomái között. Ide vonható a következő hely is: *Mulom. Chir. 106₂₄: qui nec idem manducare nec potionis quidquam recipiet, et illud quidquid recipere potest, concocionem non facit, propter quod corporis gracilitatem patiuntur.*

Hasonló jelenség idézhető a *post quod* szerkezettel kapcsolatban is. Láttuk (I. fent 70), hogy a vulgáris latinban létezett egy *post quod* kötőszó-szerkezet 'miután' jelentéssel. Emellett azonban *post + quod relativum* szerkezetet is találunk, pl. Iulius Capitolinus, Gord. (*Script. Hist. Aug. ed. E. Hohl, Bibliotheca Teubneriana*) 23₆: *duxit uxorem filiam Misihei, doctissimi viri . . . post quod non puerile iam et contemptibile videbatur imperium, si quidem . . . optimi soceri consiliis adiuvaretur.* A logikai különbség itt is világos: míg a kötőszó-szerkezet jelentése 'miután', tehát a mellékmondat előidejű a főmondathoz képest, addig a *post + quod relativum* szerkezet jelentése 'ezek után', tehát a mellékmondat utóidejű. Ez a különbség azonban időnként elmosódhatott; erre vonatkozóan egy — igaz, hogy igen késői — példát idézhetünk: *Comp. Luc. γ 10: tolle saponem ex olea . . . et conmisces in ipsas III species. Post quod pisas, commisce diligenter secundo cum sapone* (a szövegrészhez írott kommentárjában Hedfors is habozik — i. m. 210 — a kétféle jelentés között).

Azok a pontok tehát, amelyeken a *quod* kötőszó és a *quod* relatívum funkciója egybeesett és a köztük levő logikai, tartalmi különbség elmosódott, a nyelvfejlődés folyamán gyarapodtak, — elsősorban természetesen az iskolázatlan tömegek beszélt nyelvében lehetett viszonylag gyakori a két elem közötti határvonal eltűnése. Ez lehetőséget nyitott arra, hogy a vonatkozó névmások körében lejátszódó folyamatok egy bizonyos fokig a *quod* kötőszó sorsára is befolyást gyakoroljanak. Nem szabad természetesen szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy a *quod* kötőszó és a relatívumok közötti érintkezési pontok — ha gyarapodtak is — távolról sem terjedtek ki a kötőszó egész használati körére; ellenkezőleg, ezek az érintkezési pontok a *quod* kötőszó szempontjából

továbbra is meglehetősen periferikusak maradtak ; előfordulási eseteinek legnagyobb részében (elsősorban a tárgyi, ill. alanyi mellékmondatok élén) a kötőszó utaló funkció nélküli, „üres” kötőelem volt, és nem volt semmiféle névmási jellege.

V.

A *que* kötőszó kialakulása

B. A *que* vonatkozó névmás átveszi a *quod* kötőszó funkcióit és a *quod* kötőszót kiszorítja

Miután a császár-kor végén kialakult és gyorsan terjedni kezdett az általános értékű, ragozhatatlan *que*, könnyen előfordulhatott, hogy a *que* alakot nem csupán a *quod* relatívum helyett használták időnként, hanem a *quod* kötőszó helyett is, hiszen, mint az imént láttuk, a kétféle *quod* között néhány ponton teljesen elmosódott a határ. Ezzel a feltételezéssel — amely Jeanjaquet fent idézett elképzelésével egyezik (l. fent, 77) — nem magyaráztuk meg azonban a folyamat egy igen lényeges részét : hogyan történhetett, hogy a *que* relatívumalak, ha szórványosan kötőszóként is használták, oly maradéktalanul, a Romania majdnem egész területén elsöpörte a *quod* kötőszót, amelynek funkciói évszázadok óta állandóan bővültek és amelynek gyakorisága a beszélt nyelvben sokkal nagyobb lehetett, mint azt akár a legvulgárisabb szövegek is sejteni engedik.

Úgy véljük, erre a kérdésre választ kapunk, ha megvizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek között a *que* alak a vonatkozó névmások körében egyeduralkodóvá vált. Elsősorban azt kell megvizsgáljunk, hogyan alakult ezzel kapcsolatban a *quod* vonatkozó névmás sorsa, amelynek fejlődése a legközvetlenebb befolyást kellett, hogy gyakorolja a *quod* kötőszóra.

A fentiekben (l. 82) már utaltunk arra, hogy a *quod* egyes szám semleges nemű vonatkozó névmás a *constructio ad sensum* révén gyakran szerepelt a császár-korban, sőt már korábban is, más relatívumok helyettesítőjeként. A *quod* relatívum használatának ilyen jellegű kiterjedése még világosabban figyelhető meg a birodalom összeomlása utáni századokban.²³ A *quod* relatívum használatának terjedése statisztikailag is kimutatható. Bonnet felsorolása szerint (i. m. 393—394) Tours-i Gergelynél *qui*, *quae* és *qua* mellett (ez utóbbi gyakran szerepel semleges nemű többes számú alakként) *quod* szerepel legtöbbször más alakok helyett (Bonnet több, mint 60 esetet sorol fel). Fredegariusnál Haag kimutatása szerint (i. m. 885) *quod* 14 esetben áll más, szabályszerűen várható alakok helyett, *quem* és *quae* (tehát a *que* ejtést tükröző alakok) 18 esetben, *qui* 5 esetben ; egyébként csupán elszigetelt, elírásnak vagy alkalmi hiperurbanizmusnak minősíthető összetévesztések vannak. A *L ges Alamannorum*-ban *quod* esetei dominálnak, *quid*, *que*, *quae* más alakok helyett ritkán fordulnak elő (Schröder 33 kk.). A *Formulae Andecavenses*-ben számításaim szerint a *que* ejtést tükröző alakok (*quem*, *que*, *quid*) javára történő összetévesztések száma mintegy 45 (pontos számadatot csak néhány vitatható hely tisztázása után lehetne adni, ez azonban itt a mi szempontunkból nem lényeges), a *quod* alak más névmás helyett 6 ízben áll (7₂₅, 8₁₈, 8₃₄, 14₆, 19₃, 22₂₇). Más típusú alakcserére (a *qui* esetein kívül) csak egy

²³ Néhány kiragadott példa : Leg. Alamannorum (MGH legum sectio I. t. V) codd. A 67₈ : *illa multa, quod carta continet* ; Form. And. 7₂₅ : *partem quod accepit* ; Liber Pontif. 17 : *nulla esca... quod deus creavit*.

elszigetelt példát találtam. Slijper (i. m. 120) teljes felsorolást nem ad, csak néhány példát, amelyek közül az egyik félreértésen alapul: a 12₄ alatti *quod* nem más alak helyett áll.

A *Formulae Senonenses*-ben (a *F. S. recentiores*-t nem tekintve), a *que* típusú alakok javára történő összetévesztések száma mintegy 40, emellett azonban — ha nem is számítunk egy-két vitatható helyet — a *quod* névmást 10 esetben találjuk más alak helyett, az egyéb összetévesztések elszórtak. Pei a maga VIII. századi szövegeire vonatkozóan részletes adatokat nem ad, de felhozott példái után (i. m. 175 kk.) úgy tűnik, hogy *quem* és *quod* kb. egyenlő arányban áll más alakok helyett. Vielliard (i. m. 153 kk.) szerint *quod* a Meroving-kori királyi és magán-oklevelekben mintegy útban volt affelé, hogy — az írott nyelvben legalábbis — ragozhatatlan vonatkozó névmássá váljék; használata szélesebb körű, mint a szintén igen gyakori *quem* alaké.

Jeanjaquet szerint (aki a *quod* relatívum problémájára részletesebb adatok nélkül utal — i. m. 48 — és akivel ebben a kérdésben Vielliard is egyetért) a *quod* térhódítása látszólagos és legfeljebb a császár-kor vége felé mutatkozott egy bizonyos tendencia a *quod* használatának kiterjedése irányában; szerinte a VII. századtól fogva *quod* minden bizonnyal már csupán tudós, tradicionális alak: „... les auteurs et les copistes — írja — avaient conscience que le *que* qu'ils employaient en parlant n'était pas conforme à la langue classique qu'ils s'efforçaient d'écrire, mais incapables de reconstituer la déclinaison correcte, ils substituaient uniformément à leur *que* invariable la forme neutre singulier du relatif latin”.

Ez az értékelés véleményem szerint csak részben helytálló. Jogosan feltételezhető, hogy az a kép, amelyet fent vázoltunk és amely a birodalom összeomlása utáni vulgáris szövegekből bontakozik ki, nagyjából és egészében még a VII. században, sőt a VIII. század egy részében is megfelelt a beszélt nyelv valóságának; feltételezhető, hogy a semleges *quod*, amely a császár-korban a *constructio ad sensum*ok révén más alakok rovására terjedni kezdett, a későbbiekben is használatos volt ragozhatatlan, általános értékű vonatkozó névmásként s így az általános értékű, ragozhatatlan *que*-nek mintegy vetélytársa, nagyjából szinonim alakpárja volt. Ezt a hipotézist szerintünk az alábbi körülmények indokolják:

1. Ha, mint Jeanjaquet és Vielliard feltételezik, a *quod* alak a *que* relatívum konvencionális, gépies átírása lett volna csupán, akkor a vulgáris szövegekben a *quod*-nak majdnem egyeduralkodónak kellene lennie s csak itt-ott törné át ennek a konvenciónak a frontját egy-egy beszélt nyelvi, általános értékű *que(m)*. Mint párhuzamos kérdésre, utalhatunk itt az *ut* kérdésre: majdnem bizonyos, hogy a VIII. század folyamán a vulgáris szövegek *ut*-ja már csupán konvencionális írásos áttétele volt a beszélt nyelvi célhatározó ill. következményes *quod, que* alakoknak: ennek ellenére — jobban mondva éppen ezért — az írott nyelvben *ut* használata majdnem kizárólagos, *quod (que)* *consecutivum*, ill. finale előfordul, de teljesen elszórtan: Pei (295—296) szövegeiben egyetlen egy esetben talál *eo quod* szerkezetet *ut finale* helyett; Vielliard (234) *ut consecutivum*-ot helyettesítő *quod* kötőszóra egy példát idéz. Az a körülmény, hogy — mint láttuk — a ragozhatatlan *quod* relatívum több szövegben a *que(m)* alakkal egyenlő mértékben szerepel, más szövegekben valamivel ritkábban, de távolról sem elszigetelt esetekben, éppen arra utal, hogy a *quod* relatívum használata nem volt teljesen gépies, hanem egy bizonyos fokig beszélt nyelvi tényeken nyugodott.

2. Egyes VII—VIII. századi szövegek, így a *Form. And.* és a *Form. Senon.* példáinak elemzése szintén arra mutat, hogy a *quod* relatívum viszonylagos elterjedtségét mutató esetek még ebben a korban sem gépies konvenció eredményei, de nem is az író vagy a másoló véletlenszerű szeszélyéből fakadnak. Ezekben a *quod* elsősorban akkor áll egyéb alakok helyett, amikor a fogalom, amelyre a relatívum utal, elvont vagy legalábbis meghatározatlan, bizonytalan körvonalú. Így *Form. And.* 19₃: *rem superius nominata, quod a vobis delegabi*; uo. 8₁₈: *divina omnia, quod hic aguntur*; hasonló eset 8₃₄: *Form Senon* 194₂₄: *ista causa, quod mihi iudicatum fuit*; uo. 197₄: *Illud inprimitas, quod plurima sunt et nobis oportunum, salutem in Domino optamus vobis*; hasonló eset 202₆, 206₃₀; uo. 205₁₈: *res meas, quod mihi ex alode parentum meorum obvenit.* 206₃₂: *nulla malicia de istas culpas, quod ipse confugium fecit, exinde non habeat.* A *quod* alak hosszú felsorolásra utal több helyen, így 201₆, 201₁₈, 208₁₄.

Ismételjük: joggal feltételezhető a fentiek értelmében, hogy a VII. században s részben a VIII. században is a *quod* relatívum (ill. az ennek megfelelő *ko*-típusú alak) még létezett a beszélt nyelvben, amely ragozhatatlan névmásként használta, a ragozhatatlan *que* alakkal párhuzamosan, bár néha egy bizonyos fokig önálló, eredeti semlegesnemű jellegéből következő értékkel. Több szöveg tanúsága arra mutat — s a későbbi fejlődés is erre enged következtetni —, hogy a *que* névmás már ekkor is gyakoribb volt a *quod* (*ko*) névmásnál, részben nyilván azért, mert *que* már eredetileg is több névmási alak összeolvadásából keletkezett. Így válik érthetővé, hogy a névmások területén a VIII. században, több évszázados vetélkedés után, a *que* teljesen kiszorította a beszélt nyelvből a *quod* névmást.

Ha a *que* és a *quod* relatívumok viszonyára vonatkozóan elfogadjuk ezt a feltevést, magyarázatot kapunk a *quod* kötőszó eltűnésének kérdésében is. A folyamatot a következőképpen képzelhetjük el:

Az általános értékű, ragozhatatlan *que* vonatkozó névmást — a relatívumok és a *quod* kötőszó használati területei közötti határ bizonyos mértékű eltűnése következtében — időnként kötőszó funkcióban is használták. Így alakult ki az az állapot, amelyet — valószínűleg némi késéssel — már egyes VII. századi szövegek tükröznek és amelyben a *quod* (*ko*) kötőszónak egy — nála ritkábban használt, de vele teljesen egyenértékű — *que* (*ke*) alakpárja is volt. Jellemző volt erre az állapotra az is, hogy mind a *quod*, mind a *que* változat egyben homonimája volt vonatkozó névmási alakoknak, mégpedig éppen azoknak az alakoknak, amelyek a többi vonatkozó névmást fokozatosan kiszorították (a *qui* kivételével, amely minket itt kevésbé érdekel). A *quod* kötőszó önmagában tekintve nem volt eltűnésre predesztinálva, mint ahogyan megmaradtak az egyéb beszélt nyelvi kötőszók is (*si*, *quando*, *quomodo*): azáltal azonban, hogy mind a *quod*, mind a ritkábban használt *que* kötőszók funkció tekintetében sem teljes világossággal elhatárolt homonimái voltak névmási alakoknak, a *quod* kötőszó története a vonatkozó névmások fejlődésének függvényévé vált. Ha a *que* vonatkozó névmás korán (pl. az V—VI. században) és nehézség nélkül kiszorította volna a semlegesnemű egyes számú *quod*-ot, ez még a *quod* kötőszó pozícióit nem rendítette volna meg, hiszen a *quod* kötőszó ebben az időben egyre terjedt, egyre gyakoribbá vált és használati eseteinek jó része nem érintkezett a névmásokéval. Azonban nem ez történt: a *que* névmás terjedésével párhuzamosan, ha annál kisebb mértékben is, terjedt a *quod* névmás használata is; két, nagyjából egyenértékű ragozhatatlan névmás,

que és *quod* alakult ki. Ezek a VII. század folyamán szinonimákká és egyben riválisokká váltak, éppúgy, mint ahogy szinonimák voltak a kötőszók területén a *que* és *quod* alakok. Míg azonban a kötőszóknál a *que* alak eleinte ritka volt, a vonatkozó névmások területén a *que(m)* már eleve bizonyos előnyben volt vetélytársa felett és azt a VIII. század vége felé kiszorította. Ezt a fejlődést szükségszerűen követte — bár bizonyos késéssel — a *que* és a *quod* kötőszóalakpárok viszonyának fejlődése. A *que* kötőszó-alak győzelme szinonimája, a *quod* felett tehát másodlagos, és későbbi tükröződése annak a küzdelemnek, amely a két szinonimára vált vonatkozó névmás, a *que* és a *quod* között játszódott le. Azt a feltevést, hogy a *quod* kötőszó eltűnése a *quod* relatívum eltűnésének másodlagos és időrendben is későbbi tükröződése, támogatja az a körülmény is, hogy, míg a *quod* relatívum a román nyelvekben nem hagyott nyomot, a kötőszó néhány elszigetelt maradványával találkozunk.